

Цімафей Авілін

Мінск

Этнаастранамічны аспект традыцыйнага беларускага фітанімікона: Пастаноўка праблемы

У прапанаванай працы разглядаецца праблема наяўнасці астранамічных паралеляў да фітанімічнай лексікі ў адпаведных фальклорных тэкстах малых жанраў. Прыводзіцца шэраг фітонімаў і вынікі аналізу “каля-астральнай” матывацыі іх намінацыі.

Праблемам даследавання народнай астраноміі, метэаралогіі і асобна ад іх народнай батаніцы ў анамастычным аспекце прысвечана багата прац¹. Тым не менш, вобласць перасячэння гэтых дзвюх галін народных ведаў застаецца амаль недаследаванай, як і пытанні іх генетычных і/або тыпалагічных паралеляў. Прычынай такой сітуацыі можа быць вузкаскіраваная спецыялізацыя даследчыкаў і іх пошукаў адпаведна: этнаастраномы, як правіла, займаюцца выяўленнем астронімаў, а этнабатанікі – фітонімаў, і ў сувязі з недахопам часовых рэсурсаў вымушаныя сканцэнтравана на сваёй тэматыцы. Яшчэ адным немалаважным фактарам, які адмоўна паўплываў на развіццё даследаванняў у гэтай сумежнай вобласці, з’яўляецца малаколькасная фіксацыя датычных разгорнутых наратываў: як правіла, фіксуецца толькі асобная назва (астронім, фітонім) і звязанае з ёй мінімальнае апісанне (знешні выгляд кветкі/сузор’я, тэмпаральны складнік – час квітнення/час бацання на небе).

Элементы астральна-флоравай асацыяцыі і трансфармацыйнасці назіраюцца ў традыцыйных дэкаратыўных аздабленнях: астральны арнамент, які часта мае строгі геаметрычны выгляд, з цягам часу, як правіла, замяняецца на больш ускладнены фларыстычны. Найбольш яркім прыкладам служыць тканіна арнамент (ручнікі, пасцілкі, абрусы і г. п.), драўляныя выразаныя дэкаратыўныя элементы (ліштвы, прасніцы і г. п.), святочныя дэкарацыі вясельных караваёў²,

¹ Гл. працы К. Машыньскага, М. Гладышовай, С. Небжэговскай - Бартміньскай, М.Э. Рут, Ё. Вайскунас, Ц. Авіліна, В. Коласавай, А. Іпалітавай, М. Даніловіч і інш.

² Да прыкладу, калі ставяць каравай у печ, прыгаворваюць: “Пойду я под ліпоньку, // Насбіраю ліповага лісту. // На том лісце каровай спечём. // Росты, каровай, як мясячок, // А шышечкі, як зорачкі” – в. Аброва Івацэвіцкі р-н; “Пэкут большы каровай. Шышэчкі, птушэчкі, мясячыкі, зорачкі вырысываюць...” – в. Роўбіцк,

упрыгожанні святых на абразях (асабліва Маці Божай і маленькага Хрыста).

Нягледзячы на аб'ектыўна вялікую колькасць фіксацый візуальных трансфармацый астральных і раслінных элементаў у матэрыяльнай сферы, у славянскай астранімічнай карціне свету, і ў беларускай у прыватнасці, астронімы з расліннай матывацыяй намінацыі амаль не фіксуюцца. Вядомы аўтару астронім “Букет цвятоў”, паводле словаў інфарманткі, – гэта яе “прыдумка”¹. У шэрагу беларускіх фальклорных песенных тэкстаў раслінны і астральныя вобразы (разам з антрапанімічным) прысутнічаюць хутчэй у раўнаважным пералічэнні, чым у якасці замяняльных складнікаў. Што відавочна на прыкладзе тэкстаў загадак. Абодва складнікі ў гэтым разе могуць выступаць у якасці тропай. Да прыкладу, шырокараспаўсюджаныя на тэрыторыі Беларусі два тыпы загадак: “Расцялю рагожку, пасею гарошку, пакладу акраец хлеба” – з адгадкай “неба, зоркі, месяц”, і – “Колькі на небе зорчак, столькі на зямлі дзірачак” – “іржышча”. Непасрэднае параўнанне зорак з кветкамі вядома аўтару толькі ў двух загадках тыпу “Белыя кветачкі вечарам квітнеюць, а раніцай вянуць”². Безумоўна, пры ўтварэнні падобных вобразаў дамінуе агульны для абодвух складнікаў унутраны сэнсавы кампанент ‘мноства аднародных аб'ектаў’. Падобныя параўнанні характэрныя для вядомых беларускіх прыкметаў каляднага перыяду: ‘колькі на небе зорчак – столькі ўлетку будзе грыбоў або ягад’.

У этналінгвістычным плане можна вылучыць цікавую назву гароха XVI ст. – “солнечный горохъ”. Гэты фітонім сустракаецца ў перакладным тэксце *Назіральнік* (XVI ст.)³, які апісвае шырокавядомую практыку засявання гарохам або бобам палёў дзеля іх ўгнаення⁴. У тым ліку ён ўжываецца як аналаг польск. *stoneczny groch*, *stonecznik*, *stonecznin strączysty* (*Lupinus albus* L.), гэтак у якасці сіноніма культурнай расліны “бобъ” – *Vicia Faba* L. (згодна меркаванням Р. Бахтурына). Як падкрэслівае аўтар, пераклад *Назіральніка*, які ён аналізуе, быў зроблены

Пружанскі р-н; “Раскачае блінчык і зробіць звездачку, курачку, хто як прыдумае” – в. Палужжа, Карэліцкі р-н; падобныя апісанні каравае з тэксту сяр. XVII ст.: “Верху же того хлѣба полагается астерискъ (на полях: звѣздица), иже знаменуетъ звѣзду, яже настави волхвы и приведе я в Вифлеемъ” (1656 г.). Гл.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, выпуск 5, Москва 1978, с. 346.

¹ Гл.: T. Avilin, *Astronyms in Belarussian folk beliefs*, “Archaeologia BALTICA” 2009, t. 10, s. 29–34

² АІМЭФ, ф. 13, воп. 12, спр. 62 (в. Цёмны Лес, Горацкі р-н); ВНЛ БДУ (в. М. Малешава, Жыткавіцкі р-н).

³ Р. Бахтурин, *К толкованию наименований полевых культур в “Назирателе”* [в:] *История русского языка. Памятники XI–XVIII вв.*, Москва 1982, с. 122–146.

⁴ Пар.: “Перепелічин горох.. Па ячменях па пшаніцах расце”. Гл.: П. Лисенко, *Словник поліських говорів*, Киев 1974, с. 157; Гарох увагуле мае вялікую колькасць намінацый: “горохъ, волосный; горохъ, журавлиной; горохъ, мышей” (30–40-я гг. XVIII ст.). Гл.: А. Аверьянова, *Рукописный лексикон Татищева*, “Ученые записки Ленингр. гос. ун-та” 1957, Серия филол. наук, вып. 23, № 197, с. 49; “Журавиный гарох” у В. Дорвольскій, *Смоленский этнографический сборник*, часть 1, СПб. 1891, с. 222.

выхадцам з тэрыторыі “Паўднёва-Заходняй Русі”. Пад падобнай назвай *ślonecznik* Л. Юцэвіч апісвае расліну лац. *Inula*, кажучы, што яго выкарыстоўваць для разагнання перуновых і градавых хмар¹. А ў польскім траўніку (1568 г.) фітонім “*ślonecznik mlecźny*” намінуе расліну *Tragopogon* L.²

Асобныя элементы перасячэння ўяўленняў пра расліны і нябесныя аб’екты сустракаюцца ў народных этыялагічных легендах. Да прыкладу, вядомы ўсходне- і заходнеславянскі матыў аб паходжанні коласа, які самімі інфармантамі акрэсліваецца як ‘чаму мы жывём на сабачай/кацінай долі?’, у польскай традыцыі зафіксаваны з этнаастранамічнымі элементамі: на небе бачны “*kłos pszeniczny*”³, які размешчаны там дзеля перасцярогі людзей – ‘хлеб трэба шанаваць’. Нягледзячы на ўсю прывабнасць гэтай этыялагічнай легенды, яе распаўсюджанасць з этнаастранамічным элементам як мінімум вельмі лакальная (нават у Е. Бартміньскага⁴ прыведзеныя толькі дзве фіксацыі, а ў багатым беларускім матэрыяле *Фальклорна-этналінгвістычнага атласу* адсутнічае ўвогуле⁵). Насцярожанасць выклікае веданне інфармантамі задзякальнага сузор’я Панна (*Virgo*), і, дужа імаверна, яркай зоркі Спікі – лац. *spīca virginis* – ‘колос пшаніцы Панны’, якая ў ім размешчаная, што дазваляе казаць аб патэнцыйнай штучнай кантамінацыі матываў дзвюх ужо далёкіх традыцый. Іншую беларускую і польскую назву расліны *zniebaspad, niebospad* (*Chelidonium maius*) К. Машыньскі інтэрпрэтаваў як кантамінацыю нейкай страчанай польскай назвы **rosopaść* і сярэднявечнага тлумачэння лацінскай назвы *celidonium*, як *caeli donum* ‘дарунак неба’⁶, пар. рус. солнечная роса (*Aegoródium podagraria*), солнечная роса (Божья роса, царёвы очи) (*Drosera rotundifolia*)⁷.

Апроч таго, у Палескім архіве ёсць два запісы з в. Стадолічы Лельчыцкага р-на, паводле якіх расцвітанне папараць-кветкі суадносіцца з падзеннем зоркі з неба: “Это на Ивана Купального. Да пуйдеом у лес да поседзим, можэ, до часу ночи. Зайдзеш ў лес и сяд тамака, дак будзе лецець, о такая велика звязда, як, мо, добрэ решэто, и будзе на низ и спускацца. И спускаецца она там, дзе больш папороць зацьвитае красным цвѣтом и заговориць усе дзерево. Пуймай ужэ того цвѣта, то будзеш усе знаць, што на белум сьвеце”⁸.

¹ L.A. Juściewicz, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów, skreślona przez Ludwika z Pokiewia*, Wilno 1846, s. 162.

² *Słownik Polszczyzny XVI wieku*, t. XIV, Warszawa 1982, s. 336.

³ E. Kolbuszewski, *Gwiazdy i grzyby w podaniach ludu*, “Lud” 1895, nr 1, s. 173.

⁴ J. Bartmiski, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, cz.1, Kosmos, Lublin 1996.

⁵ Сярод 275 зафіксаваных фальклорных адзінак з гэтым матывам ў базе БЭЛА, аніводны тэкст не прадстаўлены з падобнымі этнаастранамічнымі элементамі.

⁶ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t.2, Warszawa 1968, s. 221–222.

⁷ В.А. Эртель, *Французско-русский словарь*, СПб. 1841, с. 498.

⁸ ПА: [частка другога запісу з той самай вёскі] – “...да ужэ ў ноччы так из дню буде лецець така звязда, так як добре решэто, така ясна, ясна вяликаа, роздутся. И як буде лецець, лецець, ўона буде лецець зыхода, бак будэ на низ, на низ, на низ опускаця ўжэ ў лис. А ў лесіе папороць, жэньска ы мушчыньская... ы ўот ўона й спустыця и попаде цветы на папороць. И дерэўо ўсьо зацвѣте и загоўориць...”.

Прадуктыўнай крыніцай пошуку агульных этыялогій можа выступіць шэраг біблейскіх і апакрыфічных тэкстаў. Да прыкладу, вобраз Іаана Прадцечы, Пятрова крыжа (Чэсны хрэст)¹. Імаверна, агульнай матывацыяй намінацыі выступаюць не толькі знешнія асаблівасці, але й часавыя абставіны. Гэтак плямы на Месяцы – выява Івана Галавасека, а паводле адной з этыялагічных народных легенд расліна “Іван Безголовый” (*Veronica officinalis*) узнікла наступным чынам: “Девка отрубила некому Ивану голову. Иван пошел на жалобу к Богородице, неся свою голову на копье. Богородица превратила Ивана в синенький цветок Вероники”². Прасочваецца зняшняя падабенства вылучаных у сузор’і Арыён зорак да крыжа і падобнай формы караня расліны Пятроў крыж: “Пятроў хрэст трава <...> корин на христь у тоўстый перст <...> каровы ат етый травы малашны бывають и тела джержать”³.

Вядомыя аўтару беларускія фітонімы з “астранімічным кантэкстам” можна ўмоўна падзяліць на чатыры групы паводле намінацыі:

запазычанне – “астра” (*Aster L.*)⁴;

калькаванне – “звездчатка” (*Stellaria*), “сёняшнік” (*Helianthus annuus L.*)⁵, “слон” (*Helianthus annuus*)⁶; укр. “soniszyk” (*Helianthus annuus L.*)⁷; старачэшск. “Hwézdne kořenij” (*Bubonium, Stellaria, Inguinalis*), “slunečné kořenij” (*Heliotropium*)⁸; польск. “jaster gaweda” або “gwiazdeczki” (*Amellus*), “gwiazdownica” (*Stellaria*)⁹;

з прадстаўленым яўна астранімічным каранем – “зёрка” (*Silene*)¹⁰, “зорка” (*Lychnis flos-cuculi L.*)¹¹, “звездінанка” (*Anemone*

¹ В. Колосова, *Антропонимы в славянской фитонимике*, “Антропологический форум” 2008, № 9, с. 265.

² О происхождении растения “Иван Безголовый” (*Veronica officinalis*) [в:] В. Д о б р о - в о л ь с к и й, *Смоленский этнографический сборник*, часть 1, СПб. 1891, с. 379; “расліна Залатнік (Зорічка – ад болі жывата)”. *Ibidem*, с. 218, 222.

³ *Ibidem*, с. 379.

⁴ Але пар. палескае “Австрійцы”, “Панскіх цацкі”, “Ромён”, “Ўдовкі” – усё для намінавання *Aster L.* Гл.: П. Л и с е н к о, *Словник поліських говарів*, Київ 1974, с. 24, 151, 188, 219.

⁵ Палескае “Сон”, “Соняшнік”, “Сонешнік”, “Пудсонях”, “Пудсоняшнік”. Гл.: П. Л и с е н к о, *Словник поліських говарів*, Київ 1974, с. 179, 200.

⁶ Зап. у в. Берашова, Сенненскі р-н. Гл.: М. К а с ь п я р о в і ч, *Віцебскі краёвы слоўнік*, Віцебск 1927 с. 286; [шэраг беларускіх назваў сланечнікі і адпаведныя арэалы можна знайсці ў выданні *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*, том 2, Мінск 1993–1998, мапа №212 (“Сланечнік”)].

⁷ S. P i o t r o w i c z, *Znachorka i wróżka Jewdokia Bojczuk. Materyały folklorystyczne ze wsi Bortnik na Pokuciu*, “Lud” 1907, R. 13, s. 224.

⁸ T. R e s c h e l, *Dictionary latino-bohemico (et bohémico latinum)*, том 1, [b. m.] Joannes Guntherus, 1560.

⁹ Christoph Cölestin Mrongovius, *Dokladny niemiecko-polski słownik*, Königsberg 1837, s. 569.

¹⁰ “Зоркі на лузі растуць, цвяты як у смолкі, але крыху драбнейшыя і сьвятлейшыя” [зап. у в. Рудня Чэрвен. р-на]. Гл.: *Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі*, рэд. Е. М я ц е л ь с к а я, т. 1, Мінск 1990, с. 167.

¹¹ В. В я р э н і ч, *Палескі архіў. Лінгвістычныя, этнаграфічныя і гістарычныя матэрыялы*, Мінск 2009, с. 473–474 [зап. у в. Бастынь Лунінецкага р-на].

nemorosa L.), “звездіца болотна” (*Alchemilla vulgaris* L.)¹, “zvizdočka” (*Aster amellus*)², “гвя’здачка” (*Dianthus deltoides*)³, “збрачка” (рамонак)⁴, “зорачкі” (бяссмертнік)⁵; рус. “зоря”⁶, “звезда лягушечья” (*Naumburgia thysiflora* Rchb.), “зорюшка” (*Levesticum officinale* Koch)⁷, “По-русски звезда или жабья трава”⁸; польск. “gwiazdeczki” (*Aster Atticus*)⁹; пруск. “gwiazdeczki” (*Inula salicina*)¹⁰; укр. “зоря” (любисток)¹¹;

амонімы– “Пятроў Хрэст”¹² і намінацыя Арыёна; “веха” – *Viscum album* L.¹³ і дыялектная палеская намінацыя каметы; “богава крэселка” (*Clinopodium vulgare*) і адзінкавы астронім Крэсельца Пана Езуса; “козірог” (*Lyciura barbarum*)¹⁴ – вядомая назва задыякальнага сузор’я; “цмок” (*Pulmonaria obscura* Dum)¹⁵ – лакальная назва з’явы метэор;

¹ “Звиздинанка от ран добре зил’е” [зап. у в. Дзякавічы Жыткавіцкага р-на]. Гл.: *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва 1968, с. 421.

² S. Ma k o w i e s k i, *Słownik botaniczny łacińsko-małopolski*, “Prace Komisji Językowej”, Kraków 1936, nr 24, s. 408. Гл.: *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва 1968, с. 434.

³ “А-йе-йа-ей, як красіва, як зорачкі, выглядаюць гвяздачкі с травы. Яны цвітуць чырвоненькімі кветкамі” [зап. у в. Ляшчынск Мядзельскага р-на]. Гл.: *Слоўнік гавораў цэнтральных раёнаў Беларусі*, рэд. Е. М я ц е л ь с к а я, т. 1, Мінск 1990, с. 92–93.

⁴ “Красіва цвятуць зорачкі” [зап. у в. Капань Рэчацкага р-на]. Гл.: *Беларуская мова і мовазнаўства*, вып. IV, Мінск 1976, с. 183.

⁵ “Зорачкі растуць на пяску, дзе каля лесу”. Гл.: Т. С ц я ш к о в і ч, *Слоўнік Гродзенскай вобласці*, Мінск 1983, с. 182.

⁶ “Зоря, тр: <трава>”. Гл.: А. А в е р ь я н о в а, *Рукописный лексикон Татищева*, “Ученые записки Ленингр. гос. ун-та. Серия филол. наук” 1957, вып. 23, № 197, с. 59; рус. Зоря – *Symphytum officinale* L. (Балар.), *Thalictrum flavum* L. (Ярасл.), *Parmica vulgaris* DC., *Angelica silverstris* L. (Паз, Калуж, Варон.), *Conioselinum* Fish., *Ranunculus repens* L., *Ranunculus acer* L. Гл.: *Словарь русских народных говоров*, вып.11, Ленинград 1976, с. 345; *Levistici herba et radix* (трава и корень зоры). Гл.: *Полное собрание законов Российской Империи, собрание 2, том 8, отделение 2*, СПб. 1834, с. 375.

⁷ *Словарь русских народных говоров*, вып.11, Ленинград 1976, с. 212, 344.

⁸ “Травник Любч.” (XVII ст. ~ 1534 г.) Гл.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 5, Москва 1978, с. 346.

⁹ “Gwiazdeczki / Jąskiérki / Dymiéniczne źięle / Gąwedá / Diablik – Aster Atticus, Bubonium, Amellus, Argemone, Inguinaria”. Гл.: G. K n a p s k i, *Thesaurus Polonolatinograecus seu Promptuarium linguae...*, tom 1, Kraków 1643, s. 219.

¹⁰ “Gwiazdeczki Ind. 5; prowincjonalizm pruski; nazwa odniesiona do Inula salicina” паводле J. Rostafiński, *Prowincjonalne, polskie nazwy roślin XVIII w.*, “Rozprawy Akademii Umiejętności”, wydział Filologiczny, serya II, tom 25, Kraków 1905, s. 221; “wątrobie ziele gwiaździste <...> do Aspera odorata” – *Ibidem*, s. 236.

¹¹ *Словарь малороссийских идиомов или собрание слов несходных с русским* [в:] *Старосветский бандурист*, книга 2, Москва 1860, с. 348.

¹² “Петров крест”. Гл.: *Книга, глаголемая Травник*, “Архив исторических и практических свѣдѣній, относящихся до Россіи”, том 1-3, СПб. 1858, с. 80.

¹³ П. Л и с е н к о, *Словник поліських говорів*, Київ 1974, с. 42.

¹⁴ З. В е р а с, *Беларуска-польска-расейска-лацінскі ботанічны слоўнік*, Вільня 1924.

¹⁵ Зап. у в. Хвойка Жыткавіцкага р-на. Гл.: *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва 1968, с. 434.

“ч’ортов палец” (*Lathraea squamaria* L.)¹ – вядомая назва белемніта, г. зв. перуновой стралы.

Нават мінімальна пададзены вышэй матэрыял дазваляе казаць пра наяўнасць фітанімічных і астранімічных паралеляў. Але застаецца праблема збору фітанімічнага і астранімічнага матэрыялаў, даследавання перасячэння дзвюх гэтых галін традыцыйных ведаў. Адкрытае пытанне распаўсюджанасці і ўвогуле характэрнасці ў славянская традыцыі астранамічнай матывацыі намінавання раслін. Шляхі і прычыны трансфармацыі і замяшчальнасці раслінных і астральных кодаў. Далейшыя пошукі ў дадзенай галіне патэнцыйна дазваляць рэканструяваць у тым ліку і астральныя этыялагічныя легенды. З іншага боку, час з’яўлення пэўнага сузор’я мог адлюстраватца ў намінацыі фітоніма, адпаведна часу квітнення або збору расліны.

Tsimafei Avilin

Ethnoastronomical Aspect of Traditional Belarusian Fitonimicon: Problem Overview

A b s t r a c t

The problem of presence of parallels between traditional astronomic and floral codes is discussed in the article on the basis of Belarusian material. Some new points to be investigated in the future were identified in traditional folk-riddles. Four contingent groups of phytonyms nomination with astral motivation were proposed by the author.

¹ Зап. у в. Дарашэвічы Петрыкаўскага р-на. Гл.: *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва 1968, с. 434.